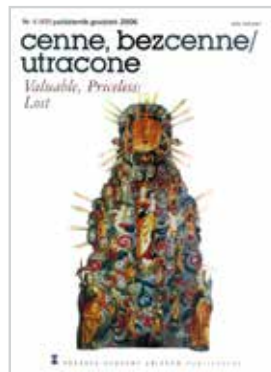

[2006]

Ochrona polskiego dziedzictwa narodowego poza granicami kraju

ROZMIESZCZENIE OŚRODKÓW POLSKICH W ŚWIECIE

Zjawisko emigracji, oznaczające odływ ludności poza granice określonego terytorium na stałe lub na czas określony, znane było od dawna w krajach Europy i świata. Proces przemieszczania się większych zbiorowości ludzkich został zapoczątkowany w dobie odkryć geograficznych, a nasiliło go zwłaszcza odkrycie w końcu XV w. Ameryki, do której zaczęli napływać mieszkańcy Europy, głównie z Hiszpanii, Portugalii, Francji czy Holandii. Zwykle dzieli się emigrację ze względu na jej przyczyny i charakter na polityczną i zarobkową, choć stosowane są też inne rozróżnienia, np. emigracja przymusowa i dobrowolna, trwała i czasowa, kontynentalna i zamorska. Genezy wychodźstwa polskiego szukać należy także w epokach znacznie bardziej odległych od czasów najnowszych. Do grupowych wyjazdów z kraju z powodów politycznych dochodziło już w dobie wojen w XVII w. Nasilenie tych procesów nastąpiło jednak w ciągu ostatnich dwóch stuleci. Największe fale wychodźstwa polskiego z przyczyn politycznych nastąpiły po XIX-wiecznych powstaniach narodowych. Po upadku powstania listopadowego w 1831 r. doszło do tzw. Wielkiej Emigracji, zjawiska, które było fenomenem w ówczesnej Europie. Do Rosji, wskutek dotkliwych represji władz carskich wywieziono wtedy ponad 50 tys. osób, zaś ponad 10 tys. emigrowało do Europy Zachodniej, tworząc głównie na terenie Francji silne ośrodki polskie. Emigracja ta odegrała wyjątkową rolę w kształtowaniu świadomości narodowej Polaków, którzy pozostali w zniewo-

lonym kraju. Wielki badacz dziejów kultury polskiej, Aleksander Brückner pisał, że *tylko w niej biło serce i żyła myśl narodu*. W środowisku polskiej emigracji w Paryżu powstało szereg polskich instytucji wspierających w różny sposób wychodźców, w tym najstarsza i do dziś działająca polska placówka poza krajem – Biblioteka Polska w Paryżu. Na początku XX w. z inicjatywy Władysława Mickiewicza, syna Adama, utworzono przy Bibliotece Muzeum Adama Mickiewicza, gromadzące pamiątki i rękopisy dzieł wielkiego romantyka. Na emigracji powstały największe dzieła literackie epoki polskiego romantyzmu. Z akcją pomocy polskim emigrantom pospieszył wówczas także Kościół za pośrednictwem powołanej polskiej misji katolickiej we Francji, która poza opieką duszpasterską udzielała emigrantom wsparcia w dziedzinie edukacji oraz niosła pomoc materialną dla najuboższych.

Upadek powstania styczniowego był powodem kolejnej fali odpływu Polaków do innych krajów. Do Rosji wywieziono 40 tys. osób. Ponad 5 tys., uciekając przed prześladowaniami politycznymi władz zaborczych, wybrało emigrację do Francji, Stanów Zjednoczonych, Turcji, Szwajcarii, Włoch, Belgii oraz Anglii. Wielu z nich włączyło się w działania na rzecz odzyskania niepodległości przez Polskę w swoich nowych ojczyznach. Powstawały kolejne polskie instytucje gromadzące pamiątki narodowe. Jedną z istotnych dla kultury polskiej inicjatyw było założenie Muzeum Polskiego w Rapperswilu w Szwajcarii, co nastąpiło z inicjatywy Władysława hr. Broel-Platera. Założyciel tej placówki przekazał je w końcu XIX w. na własność narodowi polskiemu. Rapperswil stał się w okresie braku

Kolumna barska ufundowana w 1868 r. przed wejściem do Muzeum Polskiego w Rapperswilu

niepodległego państwa miejscem spotkań przedstawicieli ugrupowań narodowych ze wszystkich trzech zaborów oraz emigrantów z różnych krajów. W latach 1892-1896 w bibliotece na zamku w Rapperswilu znalazł zatrudnienie znany pisarz Stefan Żeromski. Miejsce to było też celem wizyt Marii Konopnickiej czy Bolesława Prusa. Gromadzono tu także wiele bezcennych dla polskiej kultury dzieł sztuki, militariów, dokumentów i książek. Zbiory te powróciły do niepodległej Polski w 1927 r. i większość z nich niestety uległa zniszczeniu w czasie powstania warszawskiego w 1944 r. Muzeum odrodziło się jednak na nowo i obecnie jest miejscem odwiedzanym przez rzesze turystów nie tylko z Polski.

W Muzeum Rapperswilskim spoczęło też w 1895 r. serce Tadeusza Kościuszki, który ostatnie dwa lata życia

Rapperswil

Fragment ekspozycji ze zbiorów malarstwa w Muzeum polskim w Rapperswil

Fragment ekspozycji Judaików w zbiorach Muzeum Polskiego w Rapperswilu

(1815-1817) spędził w Szwajcarii. W miejscu jego pobytu, w miasteczku Solothurn, ufundowano w latach 30. XX w. przy wsparciu władz polskich Muzeum im. Tadeusza Kościuszki. Środki na jego zorganizowanie pozyskiwano m.in. z wpływów z koncertów światowej sławy polskiego pianisty, a także premiera rządu w II Rzeczypospolitej, Ignacego Paderewskiego. Podobnie jak Muzeum w Rapperswilu placówka ta działa z powodzeniem do dnia dzisiejszego.

Koniec XIX wieku oraz lata przed I wojną światową stały się okresem wzmózonej emigracji zamorskiej z ziem polskich. Wychodźcy wędrowali głównie w poszukiwaniu pracy i w celach zarobkowych, a największe grupy ludności odpyływały ze słabo uprzemysłowionej Galicji. Krajami najbardziej przyciągającymi wówczas emigrantów stały się państwa obu Ameryk, a zwłaszcza Stany Zjednoczone, Kanada, Brazylia i Argentyna. Jedynie około 20% emigrantów powróciło do kraju, pozostali osiedlili się w Ameryce na stałe, a ich *stolicą* stało się Chicago. Rosnąca liczebnie Polonia amerykańska już od końca XIX w. powoływała do życia polskie organizacje polityczne, gospodarcze, religijne i kulturalno-oświatowe. Wśród tych ostatnich liczącą się do dziś placówką na kontynencie amerykańskim jest Muzeum Polskie w Chicago, oficjalnie otwarte w 1937 r. Istotną częścią zbiorów muzealnych tej instytucji stały się ekspozyty przejęte z Pawilonu Polskiego Wystawy Światowej odbywającej się w Nowym Jorku w 1939 r. Wybuch wojny przeszkodził w powrocie tych zbiorów do kraju, dzięki czemu ocalały z zawieruchy wojennej. W 1941 r. Muzeum przejęło też ekspozyty po Ignacym Paderewskim z jego ostatniego mieszkania w Hotelu Buckingham w Nowym Jorku, zaś w 1945 r. zakupiło tzw. kolekcję kościuszkowską. Do muzeum trafiły pamiątki po Helenie Modrzejewskiej, bezcenne zbiory malarstwa polskiego, w tym takie obrazy, jak: *Pulaski pod Savannah* S. Batowskiego czy *Szarża Czerkiesów na Krakowskim Przedmieściu* W. Kossaka, zbiory numizmatyczne, zbiory fotograficzne, kartograficzne, militaria oraz wiele dokumentów historycznych, w tym archiwum Armii gen. Józefa Hallera z okresu I wojny światowej oraz dokumentacja Polonii

amerykańskiej i wielu organizacji polskich działających wśród wychodźców. Istotną funkcję w podtrzymywaniu polskości i związków z krajem odgrywali polscy duszpasterze wysyłani do krajów Ameryki w ślad za emigrantami. W 1879 r. ks. Józef Dąbrowski założył w Detroit Seminarium Polskie, mające kształcić księży dla polskich parafii w Ameryce. Placówka ta dała początek polonijnym instytutom naukowym, które zaczęły także gromadzić archiwalia, muzealia i zbiory biblioteczne, na bazie których działa obecnie Centralne Archiwum Polonii w Orchard Lake. Dział muzealny tej instytucji obejmuje m.in. ekspozyty i dokumentację dotyczącą żołnierzy 2. Korpusu, 1. Polskiej Dywizji Panczernej, Armii Krajowej, byłych więźniów niemieckich obozów koncentracyjnych i łagrów sowieckich, a także muzealia i dokumenty związane z działalnością wielu polskich organizacji w Stanach Zjednoczonych.

W 1925 r. z inicjatywy polskich emigrantów powstała w Nowym Jorku Fundacja Kościuszkowska, mająca promować polsko-amerykańską współpracę naukową i kulturalną oraz popularyzować polską kulturę w społeczności Amerykanów. Zadanie to jest realizowane do dnia dzisiejszego dzięki stypendiom i grantom przyznawanym młodym polskim naukowcom. Fundacja zgromadziła też w ciągu swojego istnienia wiele bezcennych muzealiów, w tym dzieła takich artystów, jak: Teodor Axentowicz, Józef Chełmoński, Juliusz i Wojciech Kossakowie, Jacek Malczewski, Jan Matejko, Leon Wyczółkowski.

Okres II wojny światowej i zagrożenie dla polskich dóbr kultury w okupowanym kraju przyczyniły się do tworzenia na emigracji nowych ośrodków życia polskiego. Sprzyjał temu napływ nowych fal uchodźców z kraju, w tym naukowców i działaczy kultury. Starano się też tą drogą uratować i zabezpieczyć przynajmniej część dziedzictwa narodowego. W okresie wojny grupa naukowców z Polskiej Akademii Umiejętności przebywająca na emigracji powołała do życia Polski Instytut Naukowy w Nowym Jorku, kierowany przez prof. Oskara Haleckiego oraz jego filię w Montrealu, w Kanadzie. W tym samym okresie utworzono w Nowym Jor-

ku Instytut Józefa Piłsudskiego jako kontynuację działającego od 1923 r. w kraju Instytutu Badania Najnowszej Historii Polski. Analogiczną instytucję utworzono też w Londynie, ponadto powołano tam Bibliotekę Polską, której głównym zadaniem miało być gromadzenie książek dla zniszczonych bibliotek w Polsce. Placówki te przetrwały okres wojny i odegrały istotną rolę w gromadzeniu poloników oraz w promowaniu nieskrępowanych badań naukowych w okresie PRL i cenzury w kraju. Zgromadzone przez nich zbiory stanowią ważne uzupełnienie zasobów polskich archiwów, muzeów i bibliotek. W obu instytutach w Nowym Jorku przechowano m.in. nagrania Radia Wolna Europa. Instytut Piłsudskiego w Nowym Jorku jest w posiadaniu uratowanych we wrześniu 1939 r. akt Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza z lat 1918-1922, bezcennych akt trzech powstań śląskich i wielu innych dokumentów z tzw. Archiwum Belwederskiego. W maju 1945 r. powołano z kolei nową placówkę w Londynie, której celem było zabezpieczenie spuścizny pozostałej po przebywających na emigracji polskich władzach państwowych, zarówno cywilnych, jak i wojskowych. Instytucją tą był działający do chwili obecnej Instytut Polski i Muzeum im. Gen. Sikorskiego.

W okresie najnowszym powstały poza granicami kraju m.in. takie placówki, jak: Muzeum Księża Marianów w Fawley Court w Wielkiej Brytanii (założone w 1953 r. przez ks. Józefa Jarzębowski), Papieski Instytut Studiów Kościelnych w Rzymie, powołany w 1958 r. z inicjatywy kard. Stefana Wyszyńskiego, prymasa Polski czy Ośrodek Dokumentacji Pontyfikatu Jana Pawła II, utworzony w 1981 r. jako odpowiedź na wybór Polaka na Stolicę Apostolską i gromadzący zbiory archiwalne, muzealne i biblioteczne związane z działalnością Jana Pawła II. Jedną z najnowszych inicjatyw było powołanie w 1998 r. Muzeum i Archiwum Polonii Węgierskiej, którego celem będzie gromadzenie i popularyzacja dorobku wielu pokoleń Polonii węgierskiej oraz dokumentowanie wielowiekowych kontaktów polsko-węgierskich.

Podsumowując wielki wysiłek organizacyjny polskiej diaspory na przestrze-

ni ostatnich stuleci stwierdzić należy, że proces tworzenia polskich instytucji na emigracji nie został przerwany po zakończeniu II wojny światowej wobec braku wolności politycznej w kraju i w związku z wieloma ograniczeniami w życiu naukowym i kulturalnym. Po 1945 r. z przyczyn politycznych nie wróciło do kraju wielu Polaków, głównie z Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie i związanych z rządem polskim na uchodźstwie. Do emigrantów z lat wojny dołączali nowi przybysze, w wyniku kolejnych fal emigracji z kraju po wydarzeniach z 1956 r., 1968 r. oraz po delegalizacji Solidarności w latach 80. i w związku z prześladowaniami opozycji demokratycznej w latach stanu wojennego. Przez cały okres powojenny trwały też wyjazdy z powodów ekonomicznych w poszukiwaniu pracy. Istniało zatem stałe zapotrzebowanie zarówno wśród tzw. starej emigracji, jak też wciąż przybywających nowych grup Polaków na podejmowanie działań integrujących środowiska polskie na obczyźnie oraz ułatwiające zachowanie więzi z krajem.

POLONIA DZIŚ

Obecnie liczbę Polaków poza granicami kraju ocenia się na około 20 mln osób. Polska diaspora znajduje się na czwartym miejscu pod względem liczebności wśród innych diaspor świata (po Chińczykach, Rosjanach i Włochach). Niemal połowa obecnej Polonii mieszka w USA, a głównymi skupiskami Polaków, tym kraju są miasta: Chicago, Detroit, Nowy Jork. Na drugim miejscu znajduje się Polonia w Niemczech (ok. 2 mln osób), z takimi ośrodkami jak Berlin, Hamburg czy Zagłębie Ruhry. Ponad milionowa rzesza Polaków zamieszkuje też w Brazylii (głównie stan Parana z ośrodkiem w Kurytybie), na Ukrainie (z ośrodkami we Lwowie i w obwodzie żytomierskim), we Francji (ze skupiskami w Paryżu i północno-wschodnich rejonach kraju) i na Białorusi, gdzie ośrodkiem polskim jest Grodno, a także zachodnie rejony Białorusi. Polonia kanadyjska liczy ponad 800 tys. osób, a centrami życia Polaków w tym kraju są: Toronto, Montreal, Vancouver. Kilkusettyśięczne grupy Polaków zamieszkują też takie kraje, jak: Federacja Rosyjska, Ar-

Fragment ekspozycji w zbiorach Muzeum Polskiego w Rapperswilu

Sala wystawowa w Instytucji polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie

Zamek w Montrésor. Siedziba Muzeum

Ekspozycja historycznych sztandarów w Muzeum Tradycji Oręża Polskiego w Nowym Jorku

gentyna, Litwa, Australia, Wielka Brytania, Czechy, Kazachstan, Szwecja.

Integralną częścią polskiego dziedzictwa narodowego pozostają świadectwa działalności i dorobek osób i organizacji polskich na Wschodzie, a przede wszystkim w takich krajach, jak: Rosja, Ukraina, Litwa czy Białoruś. Dokumentują one dzieje eksterminacji i masowych zsyłek ludności polskiej po kolejnych powstaniach narodowych, dzieje Polaków, którzy znaleźli się poza granicami Polski po pokoju ryskim w 1921 r. oraz historię ludności polskiej pozostającej na terenach Litwy, Zachodniej Białorusi i Ukrainy po II wojnie światowej. Upadek Związku Sowieckiego i zmiana sytuacji politycznej w Europie Środkowo-Wschodniej sprzyjają odradzaniu się polskości. Świadczy o tym rosnąca w ostatnich latach liczba osób przyznających się do polskich korzeni, jak też wzrost liczby organizacji polskich na Wschodzie. Dla przykładu podać można, że na terenie Ukrainy w 1989 r. z ponad 2-milionowej rzeszy Polaków z byłych województw wołyńskiego, lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego do korzeni polskich przyznawało się ok. 218 tys. osób, 10 lat później liczba ta wzrosła do ok. 1 mln.

RELACJE Z KRAJEM

Zmiana systemu politycznego w Polsce po 1989 r. zmieniła diametralnie charakter relacji między diasporą polską na Wschodzie i Zachodzie Europy a krajem. Pojawiły się zwłaszcza nowe szanse na podjęcie intensywnej współpracy z Polonią w krajach Europy Zachodniej i Ameryki. Bliższe kontakty pokazały też pilną potrzebę wsparcia tych instytucji przez władze i pokrewne organizacje krajowe. Polskie instytucje za granicą, od lat ratujące dobra kultury i pełniące rolę polskich ambasadorów w świecie, borykają się w wielu wypadkach z szeregiem trudności. Są one związane z niedostatecznym zabezpieczeniem materialnym, trudnościami lokalowymi w części przypadków i brakiem fachowej kadry do sprawowania opieki nad unikalnymi zbiorami muzealiów i archiwaliów. Ogromne rozproszenie organizacyjne i instytucjonalne utrudnia prace nad szczegółowym rozpoznaniem i sporzą-

dzeniem dokładnej listy organizacji przechowujących bezcenne dla historii Polski zbiory muzealne, archiwalne i biblioteczne. Od lat jednak prace w tym kierunku prowadzą zarówno wyspecjalizowane ośrodki i instytucje (np. Instytut Polonijny na Uniwersytecie Jagiellońskim, Instytut Migracji i Duszpasterstwa Polonijnego KUL, Zakład Badań Narodowościowych PAN w Poznaniu, Biblioteka Narodowa), jak też mniejsze zespoły badawcze. Powstały też w ostatnich latach stowarzyszenia i fundacje mające zarówno koordynować współdziałanie między organizacjami polonijnymi, jak też we współpracy z organizacjami rządowymi i pozarządowymi organizować różne formy pomocy dla Polonii. W 1978 r. powołana została Stała Konferencja Muzeów, Bibliotek i Archiwów Polskich na Zachodzie. Zrzesza ona obecnie 19 instytucji zajmujących się gromadzeniem polskich dóbr kultury na obczyźnie. Jej celem jest koordynowanie wspólnych działań mających prowadzić do zabezpieczenia polskich pamiątek i polskiej spuścizny kulturalnej, jest też forum wymiany wzajemnych doświadczeń w codziennej pracy poszczególnych instytucji, a od kilku lat także forum współpracy z pokrewnymi instytucjami krajowymi, m.in. Naczelną Dyрекcją Archiwów Państwowych, Biblioteką Narodową czy muzeami krajowymi. Podobną funkcję dla placówek archiwalnych, ale też pełniących nierzadko funkcje muzeów i bibliotek pełni Rada Dziedzictwa Archiwalnego, powołana w 1998 r. decyzją ministra edukacji narodowej. Na jej czele stoi były Prezydent RP na Wychodźstwie Ryszard Kaczorowski.

Szereg inicjatyw podejmowanych w kraju zmierza też w kierunku wspierania licznych wspólnot polskich na Wschodzie. Działania tego typu podejmowane są m.in. przez Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, Fundację Pomocy Polakom na Wschodzie czy też Stowarzyszenie Współpracy Polska-Wschód. Akcje promujące znajomość Polski i jej historii wśród młodych pokoleń Polaków mieszkających poza granicami kraju podejmowane są także przez Fundację Semper Polonia.

Niektóre z instytucji polskich działających zagranicą uzyskują pomoc finansową ze strony krajów, w których

działają. Dla przykładu podać można, że zbiory Instytutu Piłsudskiego w Nowym Jorku zostały zmicrofilmowane dzięki przyznaniu grantu przez National Endowment for the Humanities. Z kolei pierwszy opis zbiorów Polskiego Instytutu Naukowego w Ameryce został opracowany na początku lat 80. przy wykorzystaniu środków z Fundacji Rockefellera. Wsparcie to jest jednak dalece niewystarczające wobec potrzeb polskich placówek.

Ogromnym wyzwaniem, ale też szansą na usprawnienie funkcjonowania instytucji polskich i polonijnych jest ich komputeryzacja, co jednak wiąże się z kolejnymi nakładami finansowymi na ten cel. Stwarza ona też szansę na wejście archiwów polonijnych do sieci informatycznych poszczególnych krajów. Obecnie większość polskich organizacji ma własne strony internetowe, dostarczające wszystkim zainteresowanym niezbędną informację o poszczególnych placówkach i ich zbiorach oraz ułatwiającą komunikowanie się ze środowiskami nauki i kultury w kraju. Doceniając rolę Internetu i szybkiego dostępu do informacji należy też zauważyć, że szczególnie ewidencja dzieł sztuki czy archiwaliów zabezpiecza je dodatkowo przed kradzieżami, gdyż stają się one łatwe do wykrycia i identyfikacji.

Poza gromadzeniem i ochroną pamiątek polskiej kultury wiele instytucji prowadzi aktywną działalność edukacyjną wśród społeczeństw krajów, w których działają. Popularyzują one wiedzę o Polsce w świecie, zwłaszcza wśród młodych pokoleń innych narodowości. Przykładem takich działań jest organizowanie wymiany stypendialnej, koncertów, wystaw, spotkań z przedstawicielami polskiej kultury i nauki, artystami, kursy językowe, publikacje na temat Polski.

Stare placówki polskie poza krajem, zakorzenione od lat w miejscowych społecznościach ułatwiają też adaptację w obcym nierzadko środowisku wciąż napływającym przybyłym z Polski, stanowią one przedłużenie więzi łączących nowo przybyłych z krajem. Ich istotną funkcją jest też przypominanie kolejnym generacjom urodzonych i wychowanych poza krajem o ich polskich korzeniach. ■

Fot. ze zbiorów autora

OCHRONA POLSKIEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO ZA GRANICĄ. PROJEKTY FINANSOWANE Z FUNDUSZY MKIDN

**DOROTA JANISZEWSKA-JAKUBIAK
JACEK MILER**

Jednym z istotnych zadań Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego jest podejmowanie działań, których celem jest tworzenie warunków do efektywnej ochrony oraz popularyzacji polskiej spuścizny kulturowej pozostającej poza granicami: dziedzictwa historycznej, wielonarodowościowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów (w tej jej części, która znajdowała się na obszarach należących współcześnie do suwerennych państw sąsiadujących z Rzeczypospolitą – Białoruś, Litwa, Ukraina, częściowo Łotwa i Mołdawia) oraz dorobku kulturalnego wielu generacji polskiego wychodźstwa, wytworzonego, zgromadzonego bądź przechowywanego w krajach Europy Zachodniej, Ameryki Północnej oraz innych częściach świata.

Inicjowanie, koordynowanie i nadzór nad realizacją projektów w zakresie ochrony polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą spoczywa w znacznej mierze na Departamencie Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych (DDZ)¹, ściśle współpracującym m.in. z Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych, Ministerstwem Spraw Zagranicznych (placówki dyplomatyczne i konsularne, instytuty polskie), Biurem Polonijnym Senatu RP, Fundacją Zakładem Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu, instytucjami kultury (m.in. Biblioteką Narodową w Warszawie, muzeami), uczelniami wyższymi, placówkami naukowo-badawczymi oraz organizacjami pozarządowymi.

W sposób szczególny podkreślić należy znaczenie prowadzonych poza granicami kraju projektów naukowo-badawczych, których celem jest inwentaryzacja i dokumentacja obiektów polskiego dziedzictwa kulturowego.

Rok 1989 był istotną cezurą dla prac badawczych związanych z dawnymi Ziemiemi Wschodnimi Rzeczypospolitej. Warto jednak pamiętać, że problematyka sztuki na tym obszarze była obecna w publikacjach polskich naukowców również przed tą datą. Prawdziwy przełom nastąpił, gdy na początku lat

90. ubiegłego wieku do pracy przystąpiły zespoły pod kierunkiem prof. Jana K. Ostrowskiego (dawnie woj. ruskie) oraz prof. Marii Kałamajskiej-Saeed (dawnie Wielkie Księstwo Litewskie – w odniesieniu do terenów w granicach współczesnej Białorusi i Litwy). Głównym wyznacznikiem topograficznym działań stał się schemat podziału na województwa I Rzeczypospolitej, na który nałożono podział administracji kościelnej według stanu z 1939 r. Od 1993 r. ukazują się kolejne tomy zawierające szczegółowe inwentaryzacje zabytków i przegląd źródeł archiwalnych – *Materiały do Dziejów Sztuki Sakralnej na Ziemiach Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej*, pod redakcją prof. Jana K. Ostrowskiego, których wydawcą jest obecnie Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie. Prace badawcze, prowadzone od ćwierć wieku głównie przez pracowników naukowych i studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytutu Sztuki PAN oraz Uniwersytetu Warszawskiego, przywróciły Polsce niezwykle bogatą i ważną część naszego dorobku kulturowego z terenów dawnej Rzeczypospolitej.

Niebagatelny udział w badaniach wschodnich mają też inne uczelnie, m.in. Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Uniwersytet Wrocławski, Uniwersytet w Białymstoku, Politechniki Warszawska, Krakowska, Świętokrzyska i Łódzka oraz Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie. Istotną zmianą jest stale rozwijająca się współpraca pomiędzy badaczami polskimi i białoruskimi, litewskimi, łotewskimi i ukraińskimi, a także między instytucjami kultury i archiwami.

Wcielanie w życie różnego typu przedsięwzięć możliwe jest dzięki przeznaczaniu przez resort kultury znaczących

środków finansowych na działania związane z ochroną polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą. Są to zarówno projekty prowadzone dzięki dotacjom celowym przez instytucje podległe i nadzorowane przez Ministra KiDN, takie jak Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Biblioteka Narodowa, Międzynarodowe Centrum Kultury, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, muzea państwowe, jak i poprzez wdrożenie rozwiązania systemowego, którym jest funkcjonujący od 2006 r. program „Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą”. Finansowanie i dofinansowywanie większości inicjatyw w zakresie ochrony polskiej spuścizny kulturowej poza granicami kraju realizowane jest właśnie poprzez wspomniany program Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz z budżetu Departamentu Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych.

Mecenat państwa, realizowany przez Ministra Kultury za pośrednictwem programu, wymaga współpracy i zaangażowania ze strony organizacji pozarządowych, instytucji kultury, archiwów, Kościołów i związków wyznaniowych. To na beneficjentach programu spoczywa organizacja i koordynacja prac dofinansowywanych przez Ministra. Nadzór i ewaluacja prac to niejedyny zadanie Departamentu Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych. Ze względu na szczególny charakter działań prowadzonych poza granicami Polski, wymagających wspierania beneficjentów podczas przygotowań do projektów i rozmów z partnerami zagranicznymi, pracownicy departamentu uczestniczą w uzgadnianiu zasad współpracy z władzami lokalnymi i organami odpowiedzialnymi za konserwację zabytków oraz zapewniają pomoc ekspercką.

Do najbardziej aktywnych beneficjentów programu „Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą” należą organizacje pozarządowe. Bez ich bezinteresownego zaangażowania w prace

Krastaw (Łotwa) – ołtarz główny w kościele parafialnym pw. św. Ludwika, fot. Dorota Janiszewska-Jakubiak

realizowane poza granicami Polski, obejmujące projekty konserwatorskie, w największym zakresie prowadzone w obiektach sakralnych, a także prace dokumentacyjne, wydawnicze, badania naukowe i działania promocyjne, niezwykle trudne byłoby przywracanie pamięci o dziedzictwie Rzeczypospolitej, pozostającym dziś poza granicami kraju.

Wśród projektów, które uzyskały dofinansowanie ze środków MKiDN znalazły się m.in.: prace konserwatorskie w katedrach łacińskiej i ormiańskiej oraz kościołach franciszkanów i pojezuickim we Lwowie, kolegiacie pw. św. Wawrzyńca w Żółtkwi, kościele poddominikańskim w Kamieńcu Podolskim, kolegiacie Św. Trójcy w Otyce, Sanktuarium Matki Bożej Berdyczowskiej, kościołach w Brzeżanach, Dubnie, Krzemieńcu, Kutach, Kopyczyńcach, Łopatynie, Podhajcach, Rudkach, Stojanowie, Złoczowie, a także w dawnym Obserwatorium Astronomiczno-Meteorologicznym Uniwersytetu Warszawskiego im. Marszałka J. Piłsudskiego na górze Pop Iwan w Czarnohorze, inwentaryzacja i konserwacja nagrobków na Cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie i nekropolii przy ul. Truskawieckiej w Drohobyczu (Ukraina), prace konserwatorskie w katedrze, kościołach pobrygidzkim i pobernardyńskim w Grodnie, świątyniach w Nowogrodku, Wielkich Ejsmontach, Witebsku i Wołpie (Białoruś), w kościele pw. św. Piotra i Pawła i na Cmentarzu Kukijskim w Tbilisi (Gruzja), kościele pw. św. Katarzyny w Petersburgu, katedrze królewieckiej w Kaliningradzie i niewielkiej świątyni w Wierszynie (Rosja), w kościołach pw. Św. Ducha, bernardynów, franciszkanów oraz na cmentarzach Wilna i w pałacu Tyszkiewiczów w Zatroczu (Litwa), w dawnym karcerze studenckim Politechniki Ryskiej, kościołach pw. św. Ludwika w Krastawiu i Wniebowzięcia NMP w Przydrujsku (Łotwa), na cmentarzach w Kiszyniowie i Raszkanie (Mołdawia), w pałacach maharadzów w Dźodpurze i Morwi (Indie), gdzie zachowały się malowidła i wnętrza

Kaliningrad (Rosja) – epitafium Bogusława Radziwiłła i jego żony Anny Marii w katedrze królewieckiej, fot. Andrzej Kazberuk

Džodpur (Indie) – malowidło Stefana Norblina w Sali Orientalnej pałacu maharadzów, fot. Dorota Janiszewska-Jakubiak

Bruksela (Belgia) – nagrobek Józefa Wieniawskiego na cmentarzu Ixelles, fot. Piotr Niemcewicz

projektu Stefana Norblina czy w kościele w Dourges (Francja), którego ołtarz główny to nagrodzona w 1925 r. na wystawie paryskiej Kapliczka Bożego Narodzenia autorstwa Jana Szczepkowskiego. W ostatnich latach przeprowadzono prace konserwatorskie nagrobków wielu wybitnych Polaków, np. Grobu Artystów Polskich na rzymskim Campo Verano, kryjącego prochy Aleksandra Gierzyńskiego, Antoniego Madeyskiego, Wiktora Brodzkiego i Jadwigi Bohdanowicz (Włochy), nagrobka pianisty i kompozytora Józefa Wieniawskiego na cmentarzu Ixelles w Brukseli (Belgia), upamiętnienia mecenasa sztuki Ignacego Korwin-Milewskiego w Rovinj i na Wyspie św. Katarzyny (Chorwacja), Teofli i Marka Sobieskich – matki i brata króla Jana III, w kościele poddominikańskim w Żółtkwi (Ukraina), Jędrzeja Śniadeckiego w Horodnikach (Białoruś), gen. Józefa Dwernickiego w Łopatynie (Ukraina) czy grobów uznanych

twórców, działaczy społecznych i politycznych spoczywających na Cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie, jak Artur Grottger, Gabriela Zapolska, Julian Konstanty Ordon, Seweryn Goszczyński, Franciszek Smolka czy Wojciech Kętrzyński.

Po największym, zrealizowanym poza krajem projekcie muzealniczym, jakim było otwarcie w 2004 r. odrestaurowanego i wyposażonego ze środków MKiDN dawnego dworu Słowackich w Krzemieńcu (Ukraina), mieszczącego Muzeum Juliusza Słowackiego, przyszła pora na realizację kolejnych przedsięwzięć. Powstały nowe wystawy stałe w Muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego w Dreźnie i Muzeum Adama Mickiewicza w Stambule, a w 2015 r. uroczyście otwarto Muzeum Josepha Conrada Korzeniowskiego w Berdyczowie. Trwają prace nad stałą ekspozycją poświęconą Ignacemu Domeyce w La Serena (Chile). We wrześniu 2017 r. zaplanowano otwarcie Muzeum Witolda Gombrowicza w Vence (Francja).

Drezno (Niemcy) – Muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego

Rzym (Włochy) – Grób Artystów Polskich na Campo Verano, fot. Krzysztof Jurków

Berdyczów (Ukraina) – Muzeum Josepha Conrada Korzeniowskiego, fot. Adam Orlewicz

W ostatnich latach starania MKiDN doprowadziły do upamiętnienia tablicami pamiątkowymi lub pomnikami postaci, instytucji i wydarzeń ważnych w historii i kulturze Rzeczypospolitej, m.in.: Juliusza Słowackiego (Krzemieniec i Tarnopol, Ukraina), Matki Róży Czackiej (Biała Cerkiew, Ukraina), Konstancji Benisławskiej (Posiń, Łotwa), Kazimierza Bujnickiego (Dagda, Łotwa), Gustawa Herlinga-Grudzińskiego (Jercewo, Rosja; Aosta i Neapol, Włochy), Eugeniusza Bodo (Kotłas, Rosja), Marii Szymanowskiej (Sankt Petersburg, Rosja), św. Jana Pawła II (Krzemieniec, Ukraina), Tadeusza Mazowieckiego (Tirana, Albania), Ignacego Jana Paderewskiego (Estoril, Portugalia), Hugona Kołłątaja (Ołomuniec, Czechy), Kazimierza Badeniego (Praga, Czechy), Stanisława Witkiewicza (Lovran, Chorwacja), dwie tablice w Maisons-Laffitte pod Paryżem (upamiętniające Instytut Literacki oraz wpisanie jego Archiwum na Listę UNESCO „Pamięć Świata”).

Ze środków resortu poddano konserwacji pomniki: Jana Kilińskiego w Parku Stryjskim we Lwowie, Tadeusza Kościuszki na cmentarzu w Zuchwil k. Solothurn (Szwajcaria), bitwy pod Hodowem (Ukraina) z 1695 r., wzniesionego na polecenie króla Jana III, Adama Mickiewicza w Zbarażu (Ukraina), Teofila Wiśniowskiego i Józefa Kapuścińskiego na Górcie Straceńczej we Lwowie (Ukraina), Wojciecha Bartosza Głowackiego w Parku Łyczakowskim we Lwowie (Ukraina). Odsłonięto nowe pomniki: w 2011 r. prof. Stanisława Zuberę (Kuçova, Albania), w 2012 r. Juliusza Słowackiego (Kijów, Ukraina), w 2013 r. Bronisława Piłsudskiego (Shiraoi, Japonia) i Josepha Conrada Korzeniowskiego (Wołogda, Rosja), a w 2015 r. upamiętnienie 11 polskich górników rozstrzelanych w czasie II wojny światowej przez niemieckich żołnierzy (Carvin, Francja).

Ważnym elementem prac dokumentacyjnych są akcje inwentaryzacyjne na cmentarzach dawnych Ziemi Wschodnich Rzeczypospolitej, prowadzone siłami pracowników naukowych i studentów wyższych uczelni oraz organizacji pozarządowych (m.in. Politechnika Świętokrzyska – cmentarze: Polski w Żytomierzu, Bajkowy w Kijowie, Janowski we Lwowie, Komunalny w Czerniowcach; Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego – cmentarze: na Rosji w Wilnie oraz w obwodzie tarnopolskim i chmielnickim na Ukrainie; Towarzystwo Tradycji Akademickiej i Fundacja Dziedzictwa Kulturowego – cmentarze w Łatgalii, dawnych Inflantach Polskich oraz kompleksowa inwentaryzacja Cmentarza Łyczakowskiego we Lwowie, której efekty wkrótce zostaną udostępnione w Internecie. Część prac inwentaryzacyjnych wykonywana jest również przez samodzielnych badaczy.

W wielu przypadkach prace inwentaryzacyjne wiążą się z porządkowaniem nekropolii, wycinaniem dzikiej roślinności, a nierzadko z ponownym ustawianiem przewróconych nagrobków, odkopywaniem płyt ukrytych pod warstwą ziemi

czy zabezpieczaniem szczątków pomników. Fundusze na prace inwentaryzacyjne i porządkowe pochodzą m.in. ze środków Ministra KiDN, Senatu RP i Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (np. polsko-litewski projekt badawczy, koordynowany przez pracowników naukowych UKSW, którego efektem jest inwentaryzacja cmentarza na Rosji i katalog *online*), a także Ministerstwa Spraw Zagranicznych i placówek dyplomatycznych oraz od prywatnych sponsorów.

Polskie dziedzictwo kulturowe za granicą to również spuścizna pozostająca w rękach ok. 2000 organizacji polonijnych i instytucji emigracyjnych. Znakomita większość zbiorów, które mają szczególne znaczenie dla naszej historii i kultury, przechowywana jest w instytucjach zrzeszonych w Stałej Konferencji Muzeów, Archiwów i Bibliotek Polskich za Granicą; poza tą strukturą pozostaje np. Instytut Literacki „Kultura” w Maisons-Laffitte.

Kolekcje gromadzone na emigracji najczęściej nie mają jednolitego charakteru. Wśród zbiorów archiwalnych i bibliotecznych zdarzają się stare druki, cenne rękopisy czy listy

Lwów (Ukraina) – malowidło Jana Henryka Rosena, *Pogrzeb św. Odilona* w katedrze ormiańskiej, fot. Dorota Janiszewska-Jakubiak

Lwów (Ukraina) – fragment witraża *Święci Patroni* w katedrze tacińskiej, fot. Ewelina Kędziewska

Lwów (Ukraina) – nagrobek rodziny Krówczyńskich na Cmentarzu Łyczakowskim, fot. Dorota Janiszewska-Jakubiak

królewskie, ale najczęściej są to dokumenty i wydawnictwa, poprzez które prześledzić możemy działalność instytucji emigracyjnych i organizacji polonijnych. W bibliotekach znajdziemy głównie publikacje autorów XIX- i XX-wiecznych oraz współczesnych. Muzealia zgromadzone przez te instytucje to przede wszystkim pamiątki historyczne – przedmioty związane z wybitnymi postaciami polskiej emigracji, twórcami kultury, działaczami społecznymi, weteranami kolejnych powstań i wojen. Często są to obiekty o niewielkiej wartości antykwarycznej, natomiast dla nas są to bezcenne świadectwa naszej historii i losów Polaków, mające duży ładunek emocjonalny.

Coraz lepsze rozpoznanie zasobów instytucji emigracyjnych sprawia, że Departament Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych poszukuje rozwiązań systemowych, planowanych z odpowiednim wyprzedzeniem i skupiających się w pierwszej kolejności na ochronie obiektów zagrożonych oraz na pracach dokumentacyjnych i digitalizacji zasobów, tak aby ułatwić dostęp do kolekcji znajdujących się poza krajem. Projekty finansowane w systemie dotacyjnym w ramach wspomnianego już programu Ministra KiDN „Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą”, dzięki dotacjom celowym przyznawanym przez Ministra instytucjom podległym bądź z budżetu departamentu.

W tym kontekście warto szczególnie podkreślić znaczenie projektów dokumentacyjnych podejmowanych zarówno na obszarze dawnej Rzeczypospolitej, jak i poza nią. Przykładem Fundacja Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, we współpracy z Lwowską Narodową Naukową Biblioteką Ukrainy im. W. Stefanyka, kontynuujący rozpoczętą w 2004 r. digitalizację i konserwację historycznych zbiorów Ossolineum przechowywanych we Lwowie.

Odmiennej charakter ma zainicjowany w 2015 r. bilateralny projekt „Śladami Polaków na czeskim (austriackim) Śląsku / Stopami Poláků v českém (rakouském) Slezsku”, celem którego jest inwentaryzacja i dokumentacja polskiego dziedzictwa kulturowego na historycznym Zaolziu. Merytoryczną opiekę nad przedsięwzięciem sprawują Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie i Uniwersytet Ostrawski (Rep. Czeska).

Efekt badań prowadzonych w Japonii w latach 2008-2009 przez polskich i japońskich badaczy, pod kierownictwem prof. Ewy Pałasz-Rutkowskiej z Uniwersytetu Warszawskiego i prof. Inaby Chiharu z Uniwersytetu Meijo w Nagoji, opisano w publikacji *W poszukiwaniu polskich grobów w Japonii*, wydanej przez MKiDN.

Największa w świecie prywatna kolekcja chopinowska w Valldemossie na Majorce, do niedawna mało znana, zyskała opracowanie w postaci książki dr Bożeny Schmid-Adamczyk *Dziedzictwo Fryderyka Chopina. Kolekcja Boutroux-Ferrà w Valldemossie / The Heritage of Frédéric Chopin. The Boutroux-Ferrà Collection in Valldemossa*, pod redakcją naukową dr Ewy Stawińskiej-Dahlig.

W 2017 r., dzięki funduszom MKiDN i współpracy Towarzystwa Przyjaciół KUL, Ośrodka Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL oraz Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, rozpoczęto wieloletnie badania poświęcone parafiom i kościołom w Stanach Zjednoczonych.

Polacy, którzy w XIX i XX w. emigrowali do Stanów Zjednoczonych założyli blisko 900 parafii i ośrodków duszpasterskich. Wiele z nich stało się ważnymi dla Polonii ośrodkami życia religijnego i kulturalnego. W ostatnich latach znaczna liczba świątyń została zamknięta lub na skutek zmian migracyjnych przeszła w użytkowanie katolików hispanojęzycznych. Obecnie czynnych jest ok. 300 parafii polskich. Dlatego tak pilne stało się przeprowadzenie inwentaryzacji i dokumentacji fotograficznej kościołów oraz zebranie i zabezpieczenie materiałów archiwalnych dotyczących wspólnot parafialnych. Prowadzony w 2017 r. pierwszy etap badań objął najstarsze polskie parafie w diecezji Chicago należące do kategorii „Polish Cathedrals”, określanych w ten sposób ze względu na skalę założeń architektonicznych. Kościoły te, budowane głównie na przełomie XIX i XX w. – zwane „polskimi katedrami” – charakteryzują się monumentalnym stylem i eklektycznym, historyzującym dekorum nawiązującym najczęściej do renesansu i baroku. Inspiracją dla tych świątyń były również znane kościoły z terenu Rzeczypospolitej. Liczbę „Polish Cathedrals” szacuje się na ok. 50 świątyń.

Spśród projektów o charakterze badawczym duże znaczenie miał zrealizowany w latach 2006-2016 program „Rejestracja zbiorów polskich za granicą ze specjalnym uwzględnieniem dziedzictwa zagrożonego”, prowadzony przez prof. Jacka Puchalskiego i Elżbietę Maruszak, pod kierunkiem prof. Barbary Bieńkowskiej.

W państwach Europy Zachodniej, Ameryki i Azji udało się zrealizować wiele projektów związanych przede wszystkim z pracami dokumentacyjnymi, inwentaryzacyjnymi i konserwatorskimi, m.in. w: Szwajcarii (Muzeum Polskie – Rapperswil, Muzeum Tadeusza Kościuszki w Solothurn), Wielkiej Brytanii (Biblioteka Polska w Londynie, Instytut Sikorskiego, Studium Polski Podziemnej), na Węgrzech (Muzeum i Archiwum Węgierskiej Polonii w Budapeszcie), we Włoszech (Ośrodek Dokumentacji Pontyfikatu Jana Pawła II, Papieski Instytut Studiów Kościelnych, Stacja Naukowa PAN w Rzymie), we Francji (Towarzystwo Historyczno-Literackie i Biblioteka Polska w Paryżu, Instytut Literacki Kultura w Maisons-Laffitte, Maison de la Polonia de France – Kongres Polonii Francuskiej w Hénin-Beaumont, Zamek Montresor, Stowarzyszenie Apostolstwa Katolickiego – Księża Pallotyni w Paryżu, kościół pw. św. Stanisława w Dourges), w Stanach Zjednoczonych (Muzeum Polskie w Ameryce w Chicago, Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, Archiwum Polonii Amerykańskiej w Orchard Lake,

Polski Instytut Naukowy w Ameryce PIASA), Kanadzie (Biblioteka Polska im. Wandy Stachewicz w Montrealu), Argentynie (Archiwum OO. Franciszkanów OFM w Martin Coronado). O części z nich wspomniano przy omawianiu projektów realizowanych dzięki funduszom programu MKiDN „Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą”.

Wśród projektów wieloletnich, skierowanych do instytucji emigracyjnych należy przede wszystkim wymienić: opracowanie Inwentarza Archiwum Instytutu Literackiego „Kultura” w Maisons-Laffitte (we współpracy ze Stowarzyszeniem Instytutu Literackiego „Kultura”, Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych i Biblioteką Narodową) – dostępnego obecnie *online* na stronie Biblioteki Narodowej; zbiorów Gustawa Herlinga-Grudzińskiego w Neapolu (przez Bibliotekę Narodową i Instytut Literatury Polskiej, Muzeum Literatury im. A. Mickiewicza w Warszawie) czy unikatowych zbiorów muzycznych w Muzeum Polskim w Chicago (przez Bibliotekę Narodową). Ponadto pracownicy narodowej księżnicy prowadzą od lat prace w bibliotekach Kijowa, Mińska, Moskwy i Petersburga. Z funduszy MKiDN wspierana jest również Biblioteka Polska w Paryżu, m.in. dzięki stałej współpracy z Biblioteką Narodową i Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych, a także Muzeum Narodowym w Gdańsku, z którym realizuje projekty konserwatorskie i wystawiennicze, mające na celu ochronę i popularyzację zbiorów tej szacownej instytucji.

Obok Biblioteki Narodowej najbardziej aktywną instytucją współpracującą z instytucjami emigracyjnymi jest Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, która podejmuje od ponad 10 lat inicjatywy w zakresie współpracy ze środowiskami polonijnymi oraz Polakami rozproszonymi w różnych krajach świata. Działania te koncentrują się na następujących formach pomocy: bliższym rozpoznaniu, ewidencjonowaniu i opisaniu zbiorów emigracyjnych i polonijnych, jak też ich należywym opracowaniu, zabezpieczeniu oraz udostępnieniu wszystkim zainteresowanym, udzielaniu fachowego doradztwa przy opracowywaniu, komputeryzacji oraz konserwacji zbiorów, szkoleniu w kraju stażystów z poszczególnych ośrodków polonijnych, przygotowywaniu poradników oraz publikacji promujących wiedzę o polskich ośrodkach emigracyjnych i ich zbiorach.

Wsparcie to jest adresowane do wszystkich instytucji polskich istniejących na obczyźnie i gromadzących ważne dla polskiej historii pamiętki narodowe, zwłaszcza archiwalia.

Osobnym tematem jest ochrona miejsc pamięci narodowej poza granicami Rzeczypospolitej i projekty Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, jak m.in. budowa czterech cmentarzy katyńskich (Katyń, Charków, Miednoje, Bykownia), nekropolii i pomników upamiętniających Armię Andersa w Uzbekistanie, Kirgistanie i Kazachstanie, prace konserwatorskie w Loreto, Bolonii i na Monte Cassino, poszukiwania i ekshumacje szczątków żołnierzy i ludności cywilnej oraz budowa nowych cmentarzy wojennych lub renowacja cmentarzy i mogił już istniejących.

Od 1 sierpnia 2016 r. w wyniku przyjęcia przez Sejm znowelizowanej ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej i tym samym likwidacji Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, jej zadania, związane z ochroną polskich miejsc pamięci, grobów i cmentarzy wojennych znajdujących się poza krajem, przejął Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Powierzył je Departamentowi Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych. Do głównych zadań w tym zakresie należy: opieka nad cmentarzami, prowadzenie bieżących prac remontowych i konserwatorskich, budowa nowych upamiętnień i cmentarzy, poszukiwanie i ekshumacje poległych i zamordowanych,

Rapperswil (Szwajcaria) – Polska Kolumna Wolności (Kolumna Barska) przy wejściu do Muzeum Polskiego na zamku raperswilskim, detal, fot. Janusz Smaza

prowadzenie baz danych, monitorowanie miejsc pamięci i cmentarzy, współorganizowanie uroczystości rocznicowych i państwowych, współpraca z organizacjami pozarządowymi i kombatanckimi. Ponadto uruchomiony został od 2017 r. nowy program dotacyjny „Miejsca Pamięci Narodowej za Granicą”.

Według posiadanych przez resort kultury informacji, groby i cmentarze mające charakter polskich miejsc pamięci narodowej znajdują się w 52 krajach. Stałą opieką otoczone są cmentarze katyńskie i wspomniane już trzy nekropolie we Włoszech, a także Cmentarz Obrońców Lwowa (Orląt Lwowskich) oraz mniejsze nekropolie i upamiętnienia, jak Zborów, Zadwórze czy Huta Pieniacka. Przygotowywane są obecnie programy prac dla zespołu najbardziej zaniedbanych cmentarzy na Białorusi oraz dla cmentarzy wileńskich – w szczególności wojskowych nekropolii na Starej i Nowej Rossie, Antokolu Wojskowym. Pod stałym nadzorem pozostaje upamiętnienie w podwileńskich Ponarach. Kolejne miejsca to cmentarze w Azji, położone na szlaku 2. Korpusu Polskiego dowodzonego przez gen. Władysława Andersa – sześć nekropolii w Iranie oraz osiemnaście w Uzbekistanie. To również upamiętnienia na terenach byłych niemieckich obozów koncentracyjnych, jak Dachau, Sachsenhausen, Ravensbrück (Niemcy) czy Mauthausen-Gusen (Austria).

Departament Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych stale szuka nowych sposobów na upowszechnianie wiedzy o polskim dziedzictwie kulturowym za granicą. Obok publikacji wydawanych przez Departament Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych w serii „Poza Krajem” dofinansowywane są konferencje naukowe. Wyróżnia się wśród

nich Międzynarodowy Kongres Naukowy „Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej”, które już trzy edycje odbyły się dzięki współpracy z Instytutem Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy. Nowym projektem jest portal „Polonica” (dostępny na stronie internetowej MKiDN od 12 czerwca 2017 r.). Baza obejmuje obiekty powstałe do 2000 r. na ziemiach, które nie znajdowały się w granicach Rzeczypospolitej. Umieszczane w niej będą nie tylko dzieła stworzone przez naszych rodzimych artystów, ale również prace o polskiej tematyce, wykonane przez obcokrajowców bądź powstałe z fundacji polskich rodzin.

Z kolei na portalu PAP dzieje.pl stale uzupełniana jest mapa zabytków „Ochrona Dziedzictwa Kultury Polskiej za Granicą” – moduł, który prezentuje materiały powstające we współpracy z Departamentem Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych MKiDN. Przedstawiane są tu projekty dotyczące ochrony i konserwacji pozostających poza krajem cennych zabytków związanych z historią Rzeczypospolitej, finansowane ze środków publicznych.

Podsumowując przegląd projektów realizowanych z udziałem Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, podkreślić należy, że przyznawanie począwszy od 2006 r. znaczących środków finansowych spowodowało pokaźne zwiększenie liczby projektów oraz zakresów prac, mających na celu ochronę polskiej spuścizny za granicą, jednak potrzeby w tym obszarze są znacznie szersze, a polskie dziedzictwo kulturowe jest bardzo rozproszone, zróżnicowane i jednocześnie wciąż nie do końca rozpoznane. Choć oprócz środków finansowych pozostających w gestii Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego uruchamiane są również fundusze Senatu RP i Ministerstwa Spraw Zagranicznych, a także (choć rzadko) przeznaczane na projekty transgraniczne, wciąż tylko w części zapewnione jest finansowanie projektów zgłaszanych przez wnioskodawców.

Ochrona spuścizny wielonarodowej i wielokulturowej Rzeczypospolitej oraz dziedzictwa polskiej emigracji jest szczególnym obowiązkiem nas wszystkich. Dlatego też tak ważna jest troska o jego materialne elementy, wspierana, m.in. przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, jednocześnie czyniące starania, aby realizować idee współpracy państw-sukcesorów Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Zbliżająca się 100. rocznica odzyskania przez nasz kraj niepodległości będzie kolejną okazją, by przypomnieć, że dopiero pełne rozpoznanie polskiego dziedzictwa za granicą może dać kompletny obraz dorobku polskiej kultury.

PRZYPISY

¹ Zarządzeniem Nr 93 Prezesa Rady Ministrów z dnia 19 lipca 2016 r. w sprawie nadania statutu Ministerstwu Kultury i Dziedzictwa Narodowego wyodrębniono w strukturze urzędu dwa osobne departamenty: Departament Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych (DDZ) oraz Departament Dziedzictwa Kulturowego. Do zadań DDZ należy ochrona polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą, badanie i dokumentowanie strat wojennych oraz restytucja dóbr kultury, a także sprawy związane z miejscami pamięci narodowej za granicą i realizacją międzynarodowych umów dotyczących cmentarzy i grobów wojennych (w związku z likwidacją od 1 sierpnia 2016 r. Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa).

DOROTA JANISZEWSKA-JAKUBIAK

Historyk sztuki, absolwentka Akademii Teologii Katolickiej (obecnie Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego) i Akademii Dziedzictwa w Krakowie. Od 1994 r. pracuje w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego, początkowo w Biurze Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą w zespole ds. strat wojennych, a następnie w Departamencie ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą. Od 2007 r. naczelnik wydziału ds. polskiego dziedzictwa kulturowego

za granicą w Departamencie Dziedzictwa Kulturowego (obecnie Departament Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych). Od 2011 r. pełni funkcję zastępcy dyrektora departamentu. Jest autorką oraz redaktorką publikacji naukowych, organizatorką konferencji, a także konsultantką wystaw i filmów.

JACEK MILER

Historyk sztuki, absolwent Akademii Teologii Katolickiej (obecnie Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego). Od 1993 r. pracuje w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego, początkowo w Biurze Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą. Od 1998 r. naczelnik wydziału ds. wschodnich. W latach 2001-2002 Pełnomocnik Ministra ds. utworzenia Muzeum Juliusza Słowackiego w Krzemieńcu na Ukrainie. W latach 2006-2008 dyrektor Departamentu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą, od 2008 Departamentu Dziedzictwa Kulturowego, a od 2016 Departamentu Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych. Członek międzyrządowych bilateralnych komisji i zespołów ekspertów zajmujących się ochroną dziedzictwa kulturowego. Współorganizator konferencji i wystaw, współpracował również przy realizacji filmów dokumentalnych.

PROTECTING POLISH CULTURAL HERITAGE ABROAD. PROJECTS FINANCED FROM THE RESOURCES OF THE MINISTRY OF CULTURE AND NATIONAL HERITAGE

Protecting cultural heritage located abroad is undoubtedly one of the main tasks of the Ministry of Culture and National Heritage. The most important of these include: maintaining the register of movable and immovable cultural goods connected with Poland, but now located abroad as a result of wartime plunder and changes in terms of the statehood of certain territories; organising quests for goods of Polish culture which had been lost abroad, and undertaking restitution actions; documenting *polonica* (Polish memorabilia) and helping the Polonia and émigré institutions which carry out activities in the field of science, culture and the protection of the Polish cultural heritage abroad (museums, libraries and archives); organising and offering assistance to secure and preserve cultural goods, as well as commemorating selected people or historical events; and promoting research and knowledge about the Polish cultural heritage abroad. Funds and subsidies for the majority of initiatives connected with the protection of the Polish cultural heritage abroad come from the Programme of the Minister of Culture and National Heritage entitled *The protection of cultural heritage abroad* (which has been operating since 2006), as well as from the budget of the Department of Cultural Heritage and Wartime Losses.

The article presents the activity of the Department of Cultural Heritage and Wartime Losses, and reviews the most important projects carried out in recent years.

Projects financed from the funds of the Ministry of Culture and National Heritage include: conservation work in the Latin and Armenian cathedrals and the Jesuit church in Lviv; the Collegiate Church of St. Lawrence in Zhovkva; the Dominican church in Kamieniec Podolski; churches in Łopatyn and Kutu; the Collegiate of the Holy Trinity in Olyka; the Shrine of Our Lady of Berdychiv, as well as in the former Polish Astronomical and Meteorological Observatory located on the peak of Pip Ivan in the Chornohora; inventorying and preserving tombs at the Lychakiv Cemetery in Lviv (Ukraine); conservation work in the cathedral in Grodno, temples in Navahrudak and Voupa; in Sts. Peter and Paul Church in Tbilisi (Georgia); the Tyszkiewicz Palace in Użutrakis, the Rasos and Antakalnis cemeteries in Vilnius (Lithuania); in the former student cell of the Riga Technical University; the churches of St. Ludwik in Krāslava and of the Assumption of Mary in Piedruja (Latvia); at cemeteries in Chişinău and Raşcov (Moldova); work on conserving paintings by Stefan Norblin in the palaces in Jodhpur and Morbi (India); and a number of documenting and digitisation projects, scientific conferences and publications.

Recent years have seen new museum projects: new permanent exhibitions in the Kraszewski Museum in Dresden and the Adam Mickiewicz Museum in Istanbul; and the opening of the Museum of Joseph Conrad in Berdychiv, as well as commemoration of outstanding Poles. These also include the activities of the National Archives and the National Library, as well as Polish cultural institutions aimed at émigré institutions and those which document the Polish cultural legacy in foreign collections. And finally, projects by the Council for the Protection of Struggle and Martyrdom Sites which maintain remembrance sites located abroad. When the Council for the Protection of Struggle and Martyrdom Sites was liquidated, the Minister of Culture and National Heritage took over its tasks connected with Polish graves and war cemeteries located abroad as of 1 August 2016.

A new way of disseminating knowledge about Polish cultural heritage abroad, alongside with the publications published by the Department of Cultural Heritage and Wartime Losses in the series *Poza Krajem* [Abroad], is the new portal *Polonica*, which was launched in 2017 and is now available at the website of the Ministry of Culture and National Heritage. The database comprises objects made before 2000 and located on territories which did not belong to the Republic of Poland. It contains not only works by Polish artists but also works of Polish subject matter, either made by foreigners or created thanks to the funds of Polish families. The portal *dzieje.pl* of the Polish Press Agency, in turn, constantly updates a map of monuments entitled 'Protection of the Polish Cultural Heritage Abroad', a module which presents materials deriving from the cooperation with the Department of Cultural Heritage and Wartime Losses of the Ministry of Culture and National Heritage. It presents projects concerning the protection and conservation of valuable monuments connected with the history of Poland abroad.

A short overview of these projects serves as a summary of those which have been completed and as a presentation of those that are still being continued or have just been commenced.